

SURİYE İÇ SAVAŞININ KİLOMETRE TAŞLARI:
HÂLİD HALİFE'NİN LÂ SEKÂKİNE FÎ MATÂBİHİ
HÂZİHİ'L-MEDİNE ROMANI
MILESTONES OF THE DOMESTIC WAR OF SYRIA: HÂLİD
HALİFE'S LÂ SEKÂKİNE FÎ MATÂBİHİ
HÂZİHİ'L-MEDİNE NOVEL

ETHEM DEMİR

[Dr.Öğr. Üyesi., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı ABD
PhD. Assistant Professor, University of Bursa Uludağ Faculty of Theology
Department of Arabic Language and Rhetoric
ethemdemir84@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-4877-7578>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 12 Ocak/January 2019 *Kabul Tarihi / Accepted:* 03 Aralık/December 2019
Yayın Tarihi / Published: 16 Aralık/December 2019 *Yayın Sezonu / Pub Date Season:* Aralık/December
Yıl / Year: 2019 *Sayı – Issue:* 47 *Sayfa / Pages:* 295-320

Atf/Cite as: Demir, Ethem. “Suriye İç Savaşının Kilometre Taşları: Hâlid Halife'nin Lâ Sekâkine Fî Matâbihi Hâzihi'l-Medîne Romanı- Milestones Of The Domestic War Of Syria: Hâlid Halife's Lâ Sekâkine Fî Matâbihi Hâzihi'l-Medîne Novel”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity* 47 (Aralık-December 2019): 295-320. <https://doi.org/10.17120/omuifd.512165>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Suriye İç Savaşının Kilometre Taşları: Hâlid Halîfe'nin Lâ Sekâkîne fî Matâbihi Hâzihi'l-Medîne Romanı

Öz: 2010 yılının sonlarında başlayan Arap baharı; Tunus, Mısır ve Libya'nın ardından çok kısa bir süre içerisinde Suriye'ye sıçramıştır. Toplumsal halk hareketleri şeklinde başlayan bu ayaklanmalar, diğer Ortadoğu ülkelerinin aksine Suriye'de kelimenin tam anlamıyla pek çok grubun katıldığı kanlı bir iç savaşa dönüşmüştür. Yüzbinlerce insanın ölmesine, milyonlarcasının yaralanmasına ve bir o kadarının da ülke içinde ve ülke dışına göç etmesine yol açan bu iç savaşın çıkış nedenini, sadece Suriye'nin Der'a kentinde rejim aleyhtarı yazı yazan gençlerin tutuklanmasına veya 2011 Suriye'sinin içinde bulunduğu olumsuz koşullara bağlamak yeterli değildir. Zira Suriye'deki toplumsal halk ayaklanmasına yakından bakıldığında söz konusu ayaklanmanın arka planında Baas rejiminin yarım asırdan beri uyguladığı sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve hukuki antidemokratik uygulamaların olduğu görülmektedir. Suriye'deki bu iç savaşın arka planına ışık tutmak isteyen ve bu kapsamda Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihi'l-medîne adlı romanını kaleme alan Suriyeli yazarı Halid Halîfe, bu romanında Suriye iç savaşının arka planında yer aldığı düşünülen Baas rejiminin 1963-2005 yılları arasındaki yarım asra varan olağanüstü hal uygulamalarına, Hama katliamına, anti demokratik uygulamalarına, gelir dağılımındaki adaletsizlik ve benzeri olumsuz icraatlarına değinmiştir. Bu makalede tümten gelim yolu takip edilerek öncelikle tüm Ortadoğu ülkelerinde etkisi güçlü bir şekilde hissedilen Arap baharı sürecine ve bu sürecin önemli halkalarından biri olan Suriye iç savaşına değinilmiş, akabinde de yazarın adı geçen romanı üzerinden Suriye iç savaşının tarihsel arka planına inilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Arap Edebiyatı, Modern Arap romanı, Suriye romanı, Suriye iç savaşı, Hâlid Halîfe.

The Issue 'Husn-Qubh' as An Example of Sunnification in the Classical Period of Hanafi Jurisprudence

Abstract: Arab spring starting in late 2010; Tunisia, Egypt and Libya after a very short period of time has spread to Syria. These riots, which started in the form of social popular movements, turned into a bloody civil war in Syria, literally many groups, in contrast to other Middle Eastern countries. It is not enough to link this civil war, which led to the death of hundreds of thousands of people, millions of people injured, and so much that they mi-

grated from inside and outside the country, to the detention of young people against the regime in the city of Der'a, Syria or to the negative conditions of Syria in 2011. . A closer look at the social uprising in Syria reveals that the Baathist regime has been misguided for a half century of social, political, economic, cultural and legal misconceptions. Syrian writer Khalid Khalifa, who wanted to shed light on the background of this civil war in Syria and wrote his novel *Lâ sekâkine fi matâbihi hâzihi'l-medîne* in this context, the half-century practice of the Baath regime, which was considered as the background of the Syrian civil war, between the years 1963-2005, Hama massacre, anti-democratic practices, sectarian-based administration. , injustice in the distribution of income and similar negative actions. In this article, following the developmental path, it is mentioned firstly the process of Arab Spring, which is strongly influenced in all Middle Eastern countries, and the Syrian civil war which is one of the important links of the Arab Spring.

Keywords: Arabic Literature, Modern Arap Novel, Syrian Novel, Syrian Civil War, Hâlid Halife

Giriş

Totaliter iktidar yapılarına karşı 2011 yılından itibaren gelişen toplumsal halk hareketleriyle beraber ciddi siyasi ve sosyal değişim sürecine giren Arap toplumu, ekonomik ve demokratik taleplerini ilk olarak sokak yürüyüşleriyle dile getirmeye başlamıştır. Tek adam ve hanedan tahakkümüne ve anti demokratik bazı uygulamalara isyan eden söz konusu toplum ilk başlarda, bu kısıtlamaların kaldırılması, refahın tabana yayılması, insan hak ve özgürlüklerinin korunması için çeşitli gösterilerde bulunmuştur. Ekonomik ve demokratik taleplerle barışçıl bir şekilde başlayan bu gösteriler, taleplerine cevap bulamadığı kimi ülkelerde silahlı mücadeleye dönüşmüş ve ارحل "Git!", الشعب يريد إسقاط النظام "Halk rejimi devirmek istiyor" sloganlarında ifade edildiği gibi rejimleri devirmeye doğru bir amaca yönelmiştir.¹

¹ Atilla Sandıklı - Ali Semir, "Bütün Boyutlarıyla Suriye Krizi ve Türkiye", (BİLGESAM, 2012), Rapor No: 52, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-227->

Domino etkisiyle başta Tunus, Libya, Mısır, Suriye, Yemen, Bahreyn, Cezayir, Ürdün gibi birçok Arap ülkesine yayılan Arap baharı adındaki bu gösteriler, kimi ülkelerde rejimi devirerek başarıya ulaşırken, kimi ülkelerde de başarısız olmuştur. Bu manada yaşanan gösterilerin tarihsel sürecine bakıldığında ilk kıvılcımın 17 Aralık 2010 yılında Tunus'ta yakıldığı görülmektedir. Zabıta tarafından arabasına el konulan Tunuslu üniversite mezunu seyyar satıcı Muhammed el-Bû'azîzî'nin kendisini yakmasıyla başlayan gösteriler, kısa bir süre içerisinde Devlet Başkanı Zeynelâbidîn'i 23 yıllık iktidarından düşürmüştür.²

Tunus'ta rejimi devirmekle sonuçlanan söz konusu gösteriler, 25 Ocak 2011 yılında Mısır'a sıçramıştır. Tunusluların taleplerine benzer taleplerle yola çıkan aralarında 6 Nisan Gençlik Hareketi, Devrimci Sosyalistler, Selefler, Müslüman Kardeşler, Kıptiler ve liberallerin de bulunduğu birçok grup, Tahrîr meydanında kitlesel gösterilerde bulunmuştur. Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek, halkın gerek sosyal medyadaki gerekse meydanlardaki kararlı duruşu sebebiyle 11 Şubat 2011 yılında 30 yıllık iktidarını bırakmak zorunda kalmıştır.³

Tunus'ta başlayan bu gösteriler, Mısır'dan sonra Libya'ya sıçramıştır. 17 Şubat 2011 yılında başlayan Kaddâfî aleyhtarı gösteriler, yönetimin sert direnişiyle karşılaşmıştır. Gerek Kaddâfî'nin görevden ayrılmak istememesi gerekse kendisinin bazı kabileler tarafından destek görmesi, Libya'yı aylarca sürececek bir iç savaş sürecinin eşiğine getirmiştir. Bu arada pek çok insan hakkı ihlalinde bulunan yönetim, uluslararası bir dizi yaptırımla karşı karşıya kalmıştır. Ekonomik baskıdan uluslararası askeri

2014090440butun-boyutlariyla-suriye-krizi-ve-turkiye.pdf; Ramazan Abdüsselam Haydar, "Sevrâtu'r-rabî'i'l-Arabî ve mustakbelu'n-nizâmî's-siyâsî'l-Arabî", *Mecelletü'l-câmi'ati'l-esmeriyye* 24 (Ocak 2018), 521.

² Bin Kaddûr İmân, *el-Vechu'l-aher li'l-'avleme 'er-rabî'u'l-'arabî innûzecen'*, (Yüksek Lisans Tezi, Ebû Bekir Belkayed Üniversitesi, 2014), 75.

³ İsmail Numan Telci, *Mısır: Devrim ve Karşı Devrim*, (İstanbul, Seta Kitapları: 2017), 23; Konur Alp Kocak, "Mısır: Demokratikleşme Yolunda İki Adım İleri Bir Adım Geri", *Yasama Dergisi* 8/23 (Ocak 2013): 24-33; Zâfir Fevvâz Yusuf Cebr, *Eseru sevre hamseti ve işrîne yenâyir kânûn sâni el-Misriyye 'alâ kadîyyeti'l-Filistmiyye*, (Yüksek Lisans Tezi, en-Necâhu'l-Vatânî Üniversitesi, 2013): 20.

müdahaleye kadar birçok müeyyideyi kapsayan bu yaptırımlar, Kaddâfî'yi iyice köşeye sıkıştırmıştır. Başkent'in 22 Ağustos 2011'de muhaliflerin eline geçmesiyle Trablus'tan ayrılan Kaddâfî, kısa bir süre saklandıktan sonra 20 Ekim 2011 tarihinde memleketi olan Sirte'de muhaliflerce yakalanarak linç edilmiştir.

Arap baharı, yukarıda değinilen ülkelerden sonra Suriye'de hissedilmeye başlanmış, 26 Şubat 2011 tarihinde Suriye'nin Der'a kentinde duvarda "Özgürlük" ve "Halk rejimi devirmek istiyor." şeklinde çeşitli ifadeler yazan bazı gençler tutuklanıp ağır işkenceye maruz bırakılmıştır. Bu gençlerin serbest bırakılması için tavassutta bulunan ailelerinin çabaları da sonuçsuz kalınca çeşitli gösteriler yapılmış, rejimin yaşanan gösterileri şiddetle bastırma teşebbüsü; bu gösterilerin Şam, Humus, Halep, Hama ve diğer şehirlere yayılmasına yol açmıştır. Zuhur eden bu durumu müşahede eden rejim, yaşanan isyanı bir ara barışçıl yöntemlerle çözmeye yönelmiş ve bu doğrultuda bazı siyasi düzenlemelerin hayata geçirilmesi, 1963 yılından beri yürürlükte olan olağanüstü halin kaldırılması, gösteriler sırasında tutuklananların serbest bırakılması ve göstericilerin taleplerine olumlu yaklaşılması şeklindeki bazı taahhütlerde bulunmuştur. Ancak gerek verilen taahhütlerin yerine getirilmemesi, gerekse yapılanların muhalifler tarafından yetersiz bulunması üzerine kriz daha da derinleşmiş ve hızla bir iç savaş sürecine girilmiştir.⁴ Daha sonra küresel birçok gücün denkleme dâhil olmasıyla beraber Suriye, iç savaşın yanında küresel güçlerin vekâlet savaşlarına da sahne olmuştur.

⁴ Muzaffer Ercan Yılmaz, "Kaddâfî Sonrası Libya'da Siyasi Dönüşüm", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, 7/1 (2012): 2; Gürkan Doğan, Bülent Duran, "Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (Haziran 2012): 80-82; Detay için ayrıca bk. Christopher S. Chivvis - Jeffrey Martini, *Libya be'de'l-Kaddâfî 'iberun ve tede'iyâtün li'l-müstakbel*, (Boston: Rand Corporation, 2014).

⁵ Hakan Uzun, Suriye İç Savaşı Aktörlerinin Ağ Bağ Teorisi Yöntemiyle İncelenmesi, (Ankasam İşlevsel Çalışmalar, 2016) Rapor No: 1; Nurettin Altundeğer - M. Ertuğrul Yılmaz, "İç Savaşın Bölgesel İstikrarsızlığa: Suriye Krizinin Türkiye'ye Faturası", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 21/1 (Mart 2016): 290; Detay için ayrıca bk. Orçun Koşar, *Suriye İç Savaşı'nda Türkiye'nin Kazanımları ve Kaybedimleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2017).

Tüm toplumsal ve siyasal hareketlerin bir arka planı ve onu olgunlaştıran bir süreci olduğu gibi Arap baharında yaşanan siyasal ve toplumsal hareketlerin de anlık olaylara tepki olarak doğmadığı, aksine arka planda uzun süreden beri yaşanmakta olan birçok sorundan beslendiği düşünülmektedir. Bu anlamda Hâlid Halîfe'nin *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihi'l-medîne* adlı romanına bakıldığında eserde, bütün şiddetiyle hâlâ sürmekte olan Suriye iç savaşının, Der'a'daki gençlerin tutuklanması veya 2011 Suriye'sinin yaşadığı diğer sorunlardan daha ziyade 1963 Baas askeri darbesinden 2011 yılına kadar yaşanan ekonomik sıkıntılar, ağır insan hakkı ihlalleri, sosyal sorunlar ve kötü yönetime dayandırılmaya çalışıldığı görülmektedir.

1.1963 Baas Askeri Darbesi Ve Sonrasında Yaşananlar

1961 yılındaki askeri darbeden sonra General Abdülkerim Zahraddin'in kurmuş olduğu hükümeti hedef alan 1963 Askeri darbesi, Baas Partili

⁶ 1943 yılında Mişel Eflak ve Selahaddin Bitar tarafından kurulan Baas partisinin, ilk kongresi 1947 yılında yapılmıştır. Bu parti, her ne kadar değişilen tarihlerde kurulmuşsa da ideolojisi, 19. yüzyılda Arap âlemine yayılan milliyetçilik düşüncesine dayanmaktadır.⁶ Suriye milliyetçiliği yerine Arap milliyetçiliğini savunan Baas partisi; din, mezhep, ırk ve kabile yerine Arap ulusal bağı hâkim kılmayı hedeflemiştir.⁶1953 yılında Ekrem Havrânî'nin başkanlığını yaptığı Arap Sosyalist Partisi ile birleşen Baas partisi, ismini Arap Baas Sosyalist Partisi olarak değiştirmiştir. İlk büyük başarısını 1954 yılındaki genel seçimlerde 11 sandalye alarak elde eden Baas Partisi, asıl başarısını 1958 yılında Suriye ve Mısır'ın birleşmesinden sonra elde etmiştir. Nitekim kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti kabinesinde dört bakan ve bir başkan yardımcısıyla yer almıştır. Ancak birleşmeden sonra merkezîyetçi bir yapı kurup tüm siyasi partileri kapatan Cemal Abdunnasır'a karşı Suriye'de tepkiler ortaya çıkmış ve bu tepkiler, Suriye'nin Mısır'dan ayrılmasına yol açan 1961 darbesiyle sonuçlanmıştır. Darbeden sonra General Abdülkerim Zahraddin liderliğinde kurulan hükümet ise 8 Mart 1963 yılında yapılan Baas askeri darbesiyle devrilmiş ve ülke tamamen Baasçıların kontrolüne geçmiştir. Yönetime gelen Baasçılar, yaşadıkları derin fikir ayrılıklarından dolayı bu sefer de birbirlerine karşı askeri darbelerde bulunmuşlardır. 1966 darbesinden sonra savunma bakanı 1970 darbesinden sonra da başbakan olan Hafız Esad'ın 1971 yılında devlet başkanı olmasıyla 30 yıla varan başkanlık süreci başlamıştır. 2000 yılında öldüğünde yerini oğlu Beşşâr Esad almıştır. Detay için bk. Türel Yılmaz Şahin, "Suriye'de Baas Yönetimi", *Mülkiye Dergisi*, 35/272 (2011); Özge Özkoç, *Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991)*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007); Dilek Canyurt, *Çok Katmanlı Toplumlarda Demokrasi: Suriye Örneği*, (Doktora Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2018).

subaylar tarafından yapılmıştır. Darbeden sonra yönetimdeki konumlarını daha da güçlendirmek isteyen bu subaylar, kendilerine yakın hissettikleri aile ve çevrelerden pek çok kişiyi orduya almışlardır. Çoğunluğu Nusayrî, İsmâîlî ve Dürzî olan bu subayların orduya alınmasıyla ordudaki azınlık subayların sayısı, Sünni subayların aleyhine hızlı bir şekilde artmıştır.⁷ Muhaliflere karşı yönetimdeki hâkimiyetlerini gün geçtikçe daha da güçlendiren Baasçılar, 1971 yılında Hafız Esad'ın Suriye devlet başkanı olmasıyla tüm kurumlarda sözü edilen hâkimiyetlerini en üst düzeye çıkarmışlardır.

1963 darbesinden beri uygulanan olağanüstü hal ve benzeri uygulamalarla özgürlükleri kısıtlanan Suriye toplumu, Baas'a ciddi manada tepki duymuştur. Ancak Hafız Esad'ın iç ve dış siyasette attığı bazı adımlar, bu tepkiyi daha da büyötmüştür. Bu anlamda Suriye'nin 1970'li yıllarına bakıldığında rejimin bu manadaki uygulamalarından rahatsız olan muhaliflerin geniş bir İslamî cephede toplanmaya çalıştıkları; başta Halep, Humus ve Hama olmak üzere birçok şehirde örgütlendikleri ve ülke yönetimini eline geçiren Nusayrîlerle çeşitli sürtüşmeler yaşamaya başladıkları görölmektedir.⁸

1980'li yıllara gelindiğinde rejimin anti demokratik uygulamalarına karşı yapılan protestoların daha da genişlediği, buna mukabil rejimin de bunları şiddetle bastırmaya yöneldiği görölmektedir. Bu anlamda rejim muhaliflerinin 1980 yılında Cısr'ş-Şuğur'da yaptıkları gösterilerin büyümesi üzerine olayları şiddetle bastırmaya yönelen ordunun müdahalesiyle yüzlerce sivil yaşamını yitirmiştir. Bunun üzerine Halep'te toplanan rejim muhalifleri, burada da rejimin askeri müdahalesiyle karşılaşmış ve birçoğu hayatını kaybetmiştir. Bundan sonra 1982 yılında tarihe Hama katliamı diye geçen olay yaşanmıştır. 2 Şubat 1982 yılında Hama'da öncülüğünü Müslüman Kardeşler Teşkilatının yaptığı rejim karşıtı büyük bir ayaklanma meydana gelmiştir. Ayaklanmaya katliamla cevap veren or-

⁷ Detay bk. Özkoç, *Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991)*.

⁸ Yılmaz Şahin, "Suriye'de Baas Yönetimi", 111.

dunun müdahalesi sonucu kent yerle bir olmuş ve net bir rakam olmakla beraber 10 bin ile 30 bin arasında kişinin hayatını kaybettiği ifade edilmiştir.⁹

2.Hâlid Halîfe Ve Lâ Sekâkîne Fî Matâbihi Hâzihi'l-Medîne Adlı Romanı

Suriyeli roman yazarı Hâlid Halîfe, 1964 yılında Halep'in Ūrum Suğra köyünde doğmuştur. 1988 yılında Halep Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olan Halîfe, daha sonra aynı üniversitede edebiyat bilim kurulu üyeliğine seçilmiştir. Roman alanında oldukça aktif olan Halîfe, uluslararası edebiyat ödüllerine aday gösterilen pek çok önemli roman çalışmasına imza atmıştır. Bu alanda haklı bir şöhrete kavuşan Halîfe; 2008 yılında *Medîhu'l-kerâhiyye*,¹⁰ 2009 yılında *Hârisü'l-hadî'a*, 2000 yılında *Defâtîru'l-kirbât*, 2013 yılında *Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihi'l-medîne* ve 2016 yılında *el-Mevtu 'amel şâkk* adlı romanları yazmıştır.¹¹

302

OMÜİFD

Romancılığın yanında şairlik, senaryoculuk ve edebi makale yazarlığı yönleri de olan Halîfe; bu manada *Kavsu kuzeh*, *Sîretu Âlî Celâlî* ve *el-'Urrâb-nâdi's-şark* gibi diziler, *Bâbu'l-makâm* gibi uzun metrajlı bir film, bazı kısa metrajlı filmler ve belgesellerin yapımında yer almıştır.

Yazarın romanları içerisinde bu çalışmaya konu olan *Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihi'l-medîne* romanı, Suriye yönetimi tarafından içeriği sakın-

⁹ Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, "Cisru's-Şuğur ve Hama Katliamları: Suriye Rejimi Ne Yapmak İstiyor", erişim: 9 Ekim 2018, <http://orsam.org.tr/tr/cisr-el-sukur-ve-hama-katliamlari-suriye-rejimi-ne-yapmak-istiyor/>.

¹⁰ Önce Şam'da basılmış olan bu roman, Suriye yönetimi tarafından yasaklanmasının ardından Beyrut'ta basılmıştır. 1970'li ve seksenli yıllarda Suriye rejimi ve ihvan arasında yaşanan mücadeleye yer veren roman, özellikle Hama ve benzeri yerlerde Suriyelilerin maruz kaldığı büyük acılara geniş bir şekilde yer vermiştir. Uluslararası Independent ve Arap Booker edebiyat ödüllerine aday gösterilen roman; edebî önemine binaen Türkçe, İngilizce, İspanyolca, Fransızca, İtalyanca, Almanca ve Felemenkçe olmak üzere birçok dünya diline çevrilmiştir. (Wikipedia, "Medîhu'l-kerâhiyye", erişim: 10 Ekim 2018, https://ar.wikipedia.org/wiki/مدح_الكرَاهِيَة; Turan Kışlakçı, Arap Dünyası Hangi Romanları Okuyor, erişim: 10 Ekim 2018, <http://turankislakci.com/tr/arap-dunyasi-hangi-romanlari-okuyor/227>).

¹¹ Wikipedia, Hâlid Halîfe, erişim: 10 Ekim 2018, https://ar.wikipedia.org/wiki/خالد_حليفة.

calı bulunması sebebiyle Dâru'l-'Ayn yayınevi tarafından Kahire'de basılmıştır. Modern roman niteliğine sahip bu eser; teknik ve tematik zenginliği sebebiyle 2013 yılında Necîb Mahfûz ve 2014 yılında da Uluslararası Arabic Booker edebiyat ödüllerini kazanmıştır.¹² Başka dillere de tercüme edilmiş olan bu eser, Financial Times gazetesi tarafından 2016 yılında İngilizceye tercüme edilmiş en iyi üç romandan biri olarak kabul edilmiştir.¹³

Çalışmaya konu olan romana teknik açıdan bakıldığında, modern ve klasik roman tekniklerinden gayet profesyonel bir şekilde yararlandığı görülmektedir. Romanın temel unsurlarından olan mekân, zaman ve olay örgüsünün arka plana itildiği ve kahramanların ön plana çıkarıldığı bu romanda bir roman kahramanının diliyle daha çok III. tekil kipi kullanılmıştır. Yazarın bu manadaki tercihi de romanı anlatım çeşitliliği noktasında zayıf bırakmış ve okurda nispeten bir bıkkınlık meydana getirmiştir. Ancak değinilen anlatımın türünün yanında I. tekil ve çoğul kiplerinin de azda olsa kullanıldığı olmuştur. Hâkim bakış açısı ile olayların anlatıldığı bu romanda yukarıda kendisine işaret edildiği gibi olay örgüsü oldukça arka plana itildiği görülmekte ve bu durumun da okurun roman epizotları arasında mantıksal bağlar kurmakta zorlanabileceğini akla getirmektedir. Öte yandan olay örgüsünün senaryoya aşırı benzemesi yazarın senaryoculuk özelliğinin bir yansıması olduğu düşünülmektedir.

Beş bölüme ayrılan romanın olayları, önce Halep'e bağlı bir köyde, daha sonra da Halep merkezde yaşanmıştır. Aristokrat tabakaya mensup Halepli öğretmen bir kadın, ailesinin bütün itirazlarına rağmen, devlet demir yollarında çalışan köylü biriyle evlenir. Yaşadıkları düşünülen büyük aşktan dolayı aralarındaki sınıf ve kültürel farklılıklarını bir tarafa bırakıp evlenen ikilinin mutlu evliliğinden dört tane çocukları olur. Her

¹² el-Hivâru'l-Mutemeded, "Rivâye Hâlid Halife - Lâ sekâkine fî matâbihi hâzihî'l-medîne-rivâyetü'l-haybeti ve'l-'âr", erişim:10 Ekim 2018, <http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=408513&r=0>.

¹³ el-Bevvâbe, "Lâ sekâkine fî matâbihi hâzihî'l-medîne dımne efdali rivâyâtin müterceme", erişim: 10 Ekim 2018, <https://www.albawabhnews.com/2304791>.

şey gayet iyi bir şekilde yürürken 1963 yılında Baas Partili subaylar, askeri darbeye bulunurlar. Tüm Suriyelilerin hayatını derinden etkileyen bu gelişme, romanın kahramanı olan ailenin de hayatını derinden etkiler. Daha önce özgür, rahat ve mutlu bir yaşam sürdüren bu ailenin hayatı, süresiz olağanüstü hal ilan eden, özgürlükleri ortadan kaldıran ve muhaliflerine her türlü baskıyı yapan yeni rejimle alt üst olur. Ancak ailenin yaşadığı söz konusu sıkıntıları betimlemede yetersiz kalan romanın, temasını yeterince güçlendiremediği görülmektedir. Bu noktada romana yönlendirilmesi gereken diğer bir eleştiri de ailesinin muhalefetine rağmen işaret edilen evliliğe kadının neden yöneldiğine yeterince değinmemesidir. Nitekim roman bu eksiğiyle roman epizotları arasındaki bağı güçlendirememiş ve okurun zihnindeki sorulara tatminkâr cevaplar verememiştir.

304
OMÜİFD

Öte yandan Baas rejiminin anti demokratik uygulamalarıyla ciddi manada huzursuz olduğu düşünülen baba, Suriye’de mutlu bir gelecek inşasında bulunamayacağını düşünür ve konforlu bir hayat için Suriye dışında şansını aramaya karar verir. Bu amaçla ailesini geride bırakıp kendisinden otuz yaş büyük Amerikalı bir arkeolog kadınla evlenir ve Amerika’ya gider. Ailesini terk edip giden bir babanın ardından anne, hem annelik hem de babalık görevini yapmaya çalışsa da bunda pek de başarılı olamaz. Gerek başlarında babalarının olmaması gerekse askeri darbenden sonra sosyal, siyasal ve kültürel alanda yaşanan kargaşa ortamı, ailenin çocuklarından her birini bir yere savurmuştur. Bu anlamda romanın başkahramanı Sevsen’in yaşadığı savrulmalara bakıldığında Baas darbesinden sonra ortaya çıkan yeni konjonktürel durum çerçevesinde egemen grup içerisinde yer alabilmek adına bayanlardan oluşan askeri okula kaydolduğu görülür. Ancak burada fazla tutunamayan Sevsen, bir süre sonra okuldan ayrılır ve gayri meşru bir dizi ilişki yaşar. Daha sonra gittiği Paris’ten bir süre sonra Halep’e dönen Sevsen, karanlık geçmişine sünger çekip tövbe eder. Ancak bu yeni yaşam anlayışında da istikrarı sağlayamayan Sevsen, gayri meşru eski yaşam tarzına tekrar geri döner. Roman bu noktada ucu açık bir şekilde biter.

3.Suriye İç Savaşının Kilometre Taşları

Hâlid Halîfe, bu romanında Suriye iç savaşını 1963 Baas askeri darbesinden iç savaşın başladığı 2011 yılına kadarki Baas rejiminin siyasi, sosyal ve ekonomik olumsuz uygulamalarına bağlamak istediği düşünülmektedir. İç savaşa yol açtığı düşünülen ve bu sebeple yazar tarafından eleştirilen söz konusu uygulamaların bazıları şu şekildedir: Baskı, içkence, infaz, tutuklama, özgürlükleri kısıtlama, sindirme, toplumsal ayrıştırma, kötü yönetim, rüşvet, keyfi uygulamalar, işsizlik, hizmetlerin aksatılması ve bunlardan mütevellit Suriyeliler’de meydana gelen umutsuzluk, korku ve dışarıya yapılan göçler. Suriye iç savaşına arka planda hizmet ettiği gerekçesiyle yazar tarafından eleştirilen bu uygulamaların sorumluluğu, kimi yerde Baas rejimine açıkça yüklenirken kimi yerde de - modern roman ilkeleri doğrultusunda - ima yoluyla yüklenmiştir. Olumsuz uygulamalardan doğan sorumluluğun rejime ima yoluyla yüklenmesi modern romanın ilkelerine riayetten çok yazarın, rejimle daha fazla karşı karşıya gelmek istememesi ve edebi bir çalışma olan romanın rejimin eleştirileriyle dolu siyasi bir metne dönüştürmek istememesidir.

3.1.Baskı

Yazarın 2011 yılında Suriye’de meydana gelen kanlı iç savaşın arkasında 1963 Baas askeri darbesini ve sonrasında yaşanan anti demokratik uygulamaları gördüğü düşünülmektedir. Nitekim darbe sonrasında yaşanan siyasi, sosyal ve hukuki baskılara geniş bir şekilde yer veren yazarın *Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihî'l-medîne* adlı romanına değinilen zaviyeden bakıldığında söz konusu baskıların yukarıda işaret edilen alanların yanında daha birçok alanda yakından hissedildiği görülmüştür.

Yazar; insanların işten atılması, eğitim haklarının kısıtlanması, sahte ihbarlarla çeşitli soruşturmalara muhatap kılınması, gözaltında uzun süre tutulması, fişlenmesi, korkuyla sindirilmesi ve tahkir edilmesi şeklinde tezahür eden söz konusu baskıların darbenin ilk gününden itibaren başladığını ifade etmiştir.

Darbenin ilk gününü ve neden olduğu sıkıntıları romandaki anlatıcının ifadeleriyle anlatan yazar, bu sahneyi şu şekilde kurgulamıştır:

“Baas Partisine mensup subayların darbeye buldukları, Genelkurmay Başkanlığı Karargâh binasını ve Devlet Radyo binasını ele geçirdikleri ve darbe bildirisini yayınladıkları haberleri gelince Halep’in sokakları tamamen boşaldı. Hasta yatağından kalkıp hastanenin penceresinden Halep’in ürkütücü sokaklarına bakan annem, kötü bir şeylerin olduğunu hissetti. Darbe bildirisinin üzerinden birkaç saat geçmişti ki, hastane koridorları askerlerle doldu ve tam bir kargaşa yaşandı. Askerler, ameliyat odalarında ve depolarda bulunan tüm tıbbi aletlerini ve ilaçlarını götürdüler... Ertesi gün gelen hemşireler, olağanüstü halin ilan edildiğini ve Baas Partisi yeni müdürün hastanenin hemen boşaltılmasını emrettiğini, bu sebeple annemin acilen hastaneyi terk etmesi gerektiğini söyleyip eşyalarını koridora attılar.¹⁴

306
OMÜİFD

1963 Baas askeri darbesini romanının çeşitli yerlerinde eleştiren yazar, daha önce zaten tırpanlanmış olan ifade ve düşünce özgürlüğünün¹⁵ bu darbeyle tamamen ortadan kaldırıldığını; Baas Partisi, başkanı ve darbe hakkında yapılan en basit bir eleştiriye de tutuklama hatta ölüme varan işkencelerle cevap verildiğini ifade etmiştir.¹⁶ Romanında daha çok Baas Partisini ve güvenlik birimlerini eleştiren yazarın direkt olarak Hafız Esad ve oğlu Beşar Esad’ı eleştirmemesi hatta bunların ismini hiçbir yerde anmaması gelebilecek muhtemel baskıları hafifletmek istediğini göstermektedir.

Demokratik, çoğulcu ve özgürlükçü bir anlayışın yerine otoriter ve baskıcı bir zihniyetle hareket eden Baas rejimi, bu minvaldeki uygulamalarını basın-yayın alanında attığı adımlarla açıkça ortaya koymuştur. Yazar, söz konusu darbeyle basın özgürlüğünün tamamen ortadan kaldı-

¹⁴ Hâlid Halife, *Lâ sekâkine fî matâbihi hâzihî'l-medîne*, (Beyrut: Dâru'l-Âdâb, 2013), 25.

¹⁵ Yazarın, 1949 - 1963 yılları arasında Suriye’de meydana gelen darbeler zincirine ve bunların demokratik hayatta yol açtığı tahribata işaret etmek istediği düşünülmektedir.

¹⁶ Halife, *Lâ sekâkine fî matâbihi hâzihî'l-medîne*, 19-57.

rılmasını ve birçok özel gazetenin lisansının iptal edilip basımının yasaklanmasını bu anlamda örnek göstermiştir.¹⁷

Rejimin darbe sonrasında attığı olumsuz adımlardan biri de anayasal alandaki anti demokratik uygulamaları olmuştur. Bu anlamda demokrasiyi tamamen ortadan kaldıran rejim, Suriyelilerin özgür iradesinin tecelli ettiği parlamentoyu feshetmiştir. Rejimin bu noktadaki haksız uygulamalarının bununla sınırlı kalmadığını ifade eden yazar, daha sonra yapılan anayasal değişiklikle başkana sınırsız yetkilerin tanındığını ifade etmiştir. Değinen söz konusu önemli yetkiler; Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Baas parti başkanlığı, Genelkurmay Başkanlığı, Anayasa Mahkemesi üyelerini atama yetkisi ve parlamentoyu feshetme yetkisi şeklinde olduğu görülmektedir.¹⁸

Halkı canından bezdiren anti demokratik uygulamalardan bir diğeri de 1963 yılından itibaren ilan edilen olağanüstü halin ve akabinde kurulan olağanüstü hal mahkemelerinin keyfi bir şekilde kullanılması olduğunu belirten yazar, bu yolla halkın sindirilmeye çalışıldığına işaret etmiştir.¹⁹ Ancak olağanüstü hal mahkemelerinin suistimal örneklerine değinmeyen romanın, bu anlamda kusurlu ve ürkek davrandığı görülmektedir.

Baas rejimi döneminde yaşanan baskılar, yukarıda değinen alanlarla sınırlı kalmayıp esasen siyaset dâhil birçok alanda hissedilmiştir. Nitekim Baas'ın milliyetçi kanadı, aynı partinin ilericiler kanadına mensup Cumhurbaşkanı Nureddin el-Atâsî²⁰ dâhil birçok üst düzey siyasetçiyi tutuklayıp hapse atmıştır.²¹

¹⁷ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî'l-medîne*, 19.

¹⁸ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî'l-medîne*, 19-20.

¹⁹ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî'l-medîne*, 19.

²⁰ Ahmed Nureddin b. Muhammed Ali b. Fuâd b. Ahmed b. Muhammed Saîd el-Atâsî, 1929 yılında Humus'ta doğmuştur. 1948 yılına gelindiğinde Şam Üniversitesi Tıp Fakültesine kaydolmuştur. Üniversite yıllarında 1944 yılından beri üyesi olduğu Baas Partisinin Ekrem el-Havrânî ve Mişel 'Aflak gibi önemli liderleriyle yakın diyaloga giren el-Atâsî, 1948-1955 yılları arasında Baas Partisi öğrenci temsilciliğini ve başkanlığını yapmıştır. Üniversite yıllarında yönetime karşı düzenlenen birçok hareketin içerisinde yer alan el-

Darbeden sonra ülkeyi kontrolüne alan Baas rejimi, kendisine muhalif olarak gördüğü birçok kişiyi farklı şekillerde cezalandırma yoluna gitmiştir. Kişinin muhalif duruş seviyesine göre farklı cezalar uygulayan rejim; kimileri için hapis, işkence, sindirme vs. yöntemler kullanırken, memurlar için özellikle işten atma cezaları uygulamıştır. Bu anlamda Müslüman kardeşler teşkilatına üye olduğu gerekçesiyle oğlu öldürülen romanın kahramanlarından Abdülmunim'i örnek gösteren yazar, bu durumu romanın râvîsinin şu ifadeleriyle satırlara dökmüştür:

“...O dayım ki meşhur bir fizik hocasıyken ne olduğunu anlamadan bir teröristin babası durumuna düştü, sonra da İşten atıldı ve yurt dışına çıkışı yasaklandı. Bunun üzerine o da, daha önce oturmaya az vakit bulduğu ofisinde oturup kendisinden özel ders almak isteyen başarılı bazı öğrencilere ders vermeye başladı. Ofisinin bir köşesine bıraktığı masa başında her gün sabah altıdan akşam saat dokuz kadar öğrencilerle meşgul oluyordu.”²²

İşten atılanların yukarıda değinilen örnekle sınırlı olmadığını belirten yazar, darbeden sonra yaşanan tahakküm ortamından dolayı Suri-

Atâsi, bundan dolayı bazen tutuklandığı da olmuştur. 1955 yılında üniversite eğitimini tamamlayan el-Atâsi, genel cerrahi uzmanlığı için Dımaşk Hastanesinde üç yıl eğitim görmüş ve söz konusu eğitimden sonra önce Dımaşk daha sonra da Humus'taki hastanelerde görev yapmıştır. Ancak 8 Mart 1963 yılında Baas Partili bazı subaylar, askeri darbe yapınca yönetim Baas Partililere geçmiştir. Tabiplik görevinin yanında parti içerisinde de oldukça aktif olan Atâsi, bunun üzerine önce İçişleri bakanlığına daha sonra da başbakan yardımcılığına atanmıştır. 1966 yılına geldiğinde ise parti içi çekişmeler nedeniyle kendisi Baas Partili subaylar tarafından Emin Hafız'ın yerine Suriye devlet başkanlığına getirilmiştir. Dört yıl Başkanlıkta kalan el-Atâsi, bu sefer de aynı partinin milliyetçi kanadına mensup Savunma Bakanı Hafız Esat ve bazı subaylar tarafından 16 Kasım 1970 yılında yapılan askeri darbeyle görevinden alınıp hapse atılmıştır. 22 yıl hapsede kalan el-Atâsi, gırtlak kanserine yakalanması üzerine önce dört ay askeri hastanede tedavi edilmiş, herhangi bir ilerleme sağlanamayınca Fransız yetkililerin teklifi üzerine 22 Kasım 1992 yılında Fransa'ya gönderilmiştir. Ancak durumu daha da kötüleşen el-Atâsi, 3 Aralık 1992 yılında hayatını kaybetmiştir. (Mevk' Alî el-Atâsi, “er-Reîsu's-Sûrî Doktor Ahmed Nureddin b. Muhammed Ali b. Fuâd b. Ahmed b. Muhammed Saîd el-Atâsi”, erişim: 24 Kasım 2018, <http://www.alatassi.net/view.php?action=article&id=56>); Dâriyâ el-Hüseyn, Men huve Nureddin el-Atâsi?, erişim: 24 Kasım 2018, <http://sdusyria.org/?p=18645>; Yılmaz Şahin, “Suriye'de Baas Yönetimi”, 109.

²¹ Halîfe, *Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihî'l-medîne*, 19.

²² Halîfe, *Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihî'l-medîne*, 122.

ye'yi terk eden birçok değerli bilim adamının yanı sıra bir o kadarı da rejimi sevmediği gerekçesiyle işten atıldığını ve bu sebeple bazı bölümlerin hocasız kaldığını ifade etmiştir.²³ Bu minvalde bir bilgi paylaşımında bulunan yazarın, Baas rejiminin ideolojik duruşuna ve bilimden uzak politikalarına işaret etmek istediği düşünülmektedir.

3.2.İşkence

Yazar Hâlid Halife'nin Baas askeri darbesinden sonra yaşandığını ifade ettiği ağır insan hakkı ihlallerinden biri de içkence olmuştur. Yazarın özenle işlediği bu tema kapsamında verilen bilgilere bakıldığında başta siyasi suçlular olmak üzere pek çok kişinin basit nedenlerden dolayı ağır işkencelere maruz kaldığı, hatta bunlardan birçoğunun hayatını kaybettiği görülmektedir.

Söz konusu işkence teması biraz daha irdelendiğinde işkence sonucu hayatını kaybedenlerden birisinin de romanın kahramanlarından Yahya olduğuna işaret edilmektedir. Üniversitede fizik bölümünü okuyan Yahya, babası Abdulmunim'in kendisine çok büyük ümitler bağladığı çalışkan bir gençtir. İlk başlarda herhangi siyasi bir oluşum içerisinde yer almayan Yahya, üniversitede tanıştığı düşünülen Müslüman Kardeşler teşkilatına mensup öğrenciler vasıtasıyla - faaliyetleri yasaklanmış bulunan - bu teşkilata üye olur.²⁴ Bu durumun rejim tarafından fark edilmesi

²³ Halife, *Lâ sekâkine fî matâbihi hâzihî'l-medîne*, 44,45.

²⁴ Müslüman Kardeşler Teşkilatı, 1940'lı yıllarda önce Mısır daha sonra da diğer Arap ülkelerinde faaliyete başlamıştır. Suriye'de Mustafa es-Sibâ'î önderliğinde milliyetçi bir düşünceyle Fransız sömürgeciliğine karşı mücadele eden bu teşkilat, genellikle orta sınıfa mensup şehirlerde yaşayan Sünnilerin etkili olduğu bir teşkilattir. 1960'lı yıllarda Mervân Hadîd'in etkileyici kişiliği etrafında örgütlenen Suriye İhvan'ı, 1970'lerde ise ciddi bir örgütlenmeye gitmiştir. Nitekim bu tarihlerde Saîd Havvâ, Ali Sadreddin el-Beyânûnî ve Adnan Selahaddin gibi şahsiyetlerin öncülüğünde kurumsal ve siyasal anlamda etkili bir örgüt olarak ön plana çıkmıştır. 1963 yılından itibaren Baas'a karşı en etkili muhalefeti yürüten teşkilat, 1970'li yıllara gelindiğinde İslamî bir yönetim kurmak için bir ara rejimle silahlı çatışmaya girmiştir. 1980 yılında yürürlüğe konulan olağanüstü hal yasağının 49. maddesiyle teşkilata üyelik yasaklanmış, lider kadrosu da diğer ülkelere kaçmak zorunda kalmıştır. Buna rağmen faaliyetlerini sürdürmeye çalışan teşkilat, 1982 yılında Hama'da maruz kaldığı katliam sebebiyle eski etkinliğini kaybetmiştir. (Muhittin Ataman, "Suriye'de İktidar Mücadelesi: Baas Rejimi, Toplumsal Talepler ve

üzerine tutuklanıp ağır işkencelere maruz bırakılır. Elektriğin verilmesi, parmakların kesilmesi ve uzuvlarının yakılması gibi ağır işkencelere daha fazla dayanamayan Yahya, gözaltında hayatını kaybeder. Daha sonra cenazesi ailesine teslim edilince defin işlemlerinin acilen ve gizli bir şekilde yapılması, taziyenin de düzenlenmemesi aileye tembih edilir.

Yahya'nın yaşadığı işkenceye ve öldürüldükten sonra kendisi için düzenlenen cenaze işlemlerine değinen yazar bu durumu şu çarpıcı ifadelerle kurgulamıştır:

“... Dayım Abdulmünim, artık resimde sadece oğlu Yahya'yı görüyor. Onu en son üniversite hastanesi morgunda üzeri örtülü bir ceset şeklinde görmüştü. Yüzü yanmış, parmakları kesilmiş ve cesedindeki bıçak yaraları daha kabuk bağlamamıştı. O gün teşhis için cesede sadece bir defa bakma imkânı bulabildi, yüzüne dokunabilmek için yalvarmasına rağmen, doktor kendisine izin vermedi ve umursamaz bir şekilde cenaze sandığını kapattı. Sonra da herhangi bir merasim yapmaması ve defin işlemlerini gizli tutması gerektiğini söyleyerek – morgun koridorlarında tam teçhizatlı bir şekilde dolaşan altı tane asker gözetiminde - cenazeyi kendisine teslim etti. Çocukları Hasan ve Hüseyin ile beraber cenazeyi eski bir cenaze arabasına taşıyan dayım, sonra da onlarla beraber arabada cenazenin yanında oturdular ve birbirlerine bakıp sessizce ağladılar. Cenaze arabası, Halep'in ıssız sokaklarında seyrederken ölümün ağırlığı daha fazla hissediliyordu. Aile mezarlığına ulaştıklarında askerler, tabutu cenaze namazını kaldırmak için bekleyen imama götürmelerini emretti. Bu arada dayım, aklını yitirmiş gibi başını sallayıp anlamsız bir şeyler söylüyordu. Hasan ve Hüseyin, imamın arkasında saf tuttular, ancak bir taraftan da gözleri, bir et yığını haline gelmiş ve kirli bir kefene sarılmış olan cenazedeydi. Defnedilmeden önce önlerinde yatan öz kardeşlerinin yüzüne bakmak ve ona sarılmak istediler. Ancak kendilerine izin verilmedi. Bunun üzerine bazen hıçkırıkla ağlayan bazen de anlamsız bir şeyler söyleyen babalarına baktılar...”²⁵

Yazarın aktardığı bu bilgilerden rejimin ne denli ağır insan hakkı ihlallerinde bulunduğu ve Suriye iç savaşının kilometre taşlarının ne şekilde döşendiği net bir şekilde görülmektedir.

Yukarıda değinilen örnekte kendisine işaret edildiği üzere suçlu gördüğü bireylere işkence veya infaz cezası uygulayan rejimin, suçlu gördüğü kitlelere de aynı cezaları uyguladığını belirten yazar, bu anlamda Hama katliamını örnek göstererek bu katliamda yer alan failerin bundan dolayı övündüklerini ifade etmiştir.²⁶ Ancak Baas rejiminin Tedmur hapishanesi, Cisru'ş-Şuğûr ve benzeri katliamlarına değinmeyen romanın sönük bir ifadeyle sadece Hama katliamına işaret etmesi; betimleme, sürüklenme, olayı dramatize etme ve okuru istenilen hedeflere yönlendirmede yeterince başarılı olmadığını göstermektedir.

3.3.Muhaberat'ın Oluşturduğu Korku İmparatorluğu

Rejimle ilgili olarak Suriyelilerin ciddi manada müzdarip oldukları konuların başında Suriye gizli servisi Muhaberat'ın insan hak ve özgürlükleri noktasındaki olumsuz uygulamaları gelmektedir. Bu hususa pek çok yerde işaret eden yazar, muhaberatın yaptığı ağır insan hakkı ihlalleriyle her Suriyelinin korkulu rüyasına dönüştüğünü ifade etmeye çalışmıştır.

Muhaberatın Suriyelilerde oluşturduğu büyük korkuya değinen yazar, bu durum için romanındaki râvînin ilgili konudaki görüşlerine yer vermiştir:

“Annem, rejime itaat etmemiz gerektiğini, çünkü istihbaratçıların her yerde olabileceğini söylerdi. Zaten kendisi de coğrafya öğretmeni olan arkadaşının aniden ortadan kaybolmasından sonra rejim ile ilgili konularda tam bir sessizliğe bürünmüştü. Esasen muhaberatın korkusundan tüm insanlar sessizliğe gömülmüştü. Öyle ki bu derin sessizlikten canı sıkılan güvenlik şubedekiler, tavla oynamaktan veya eski dosyaları karıştırmaktan başka bir şey yapmıyorlardı.”²⁷

²⁶ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî'l-medîne*, 80.

²⁷ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî'l-medîne*, 154.

Pek çok Suriyeli; rejim ve yöneticilerle ilgili olarak yapılan en ufak eleştiriye bile en sert şekilde cevap vermekten sakınmayan muhaberatın bu minvaldeki uygulamalarına çok yakından şahit olmuştur. Yaşadıkları acı tecrübelerden hareketle bu anlamdaki korkuyu iliklerine kadar hissedilen Suriyelilerin Baas askeri darbesinden Suriye iç savaşına uzanan süreçte rejim ve yöneticiler hakkında eleştirel yorum yapmaktan şiddetle imtina ettikleri görülmüştür. Eleştiri bir yana o şekilde algılanabilecek imalardan da uzak durdukları görülmüştür. Yazar, eleştirilen bu duruma romandaki râvînin şu sözleriyle işarette bulunmuştur:

“İş ararken bana ‘Karşı karşıya bulunan yüzlerin doğru söylemesi mümkün değildir.’ diyen bir kızla tanıştım. Bulduğumuz ortama bakıldığında bu sözün aslında gayet doğru olduğu anlaşılıyor. Çünkü herkes konuşurken yanlış anlaşılabilir bir söz söylemekten korkuyor. Kötüye doğru giden ülkenin durumu, çekilmez bir hal alan şiddet olayları ve başını alıp gitmiş olan hayat pahalılığından bahsettiğinde başına mutlaka bir şey gelir. Örneğin maydanoz pahalıdır, dediğinde istihbaratçılar, rejimin siyasetinden şikâyet ettiğine; ya da ölmek istiyorum dediğinde, rejimin yönetimi altında artık yaşamak istemediğine yorarlar.”²⁸

312
OMÜİFD

Yazarın Baas rejim taraftarı pek çok kişinin Muhaberatta aktif bir şekilde yer aldığı dile getirmesi, Muhaberatın Suriye’de çok geniş bir istihbarat ağını kurduğuna işaret etmektedir. Bu sebeple devlet dairesinde, okulda, çarşıda, pazarda, sokakta özetle her yerde olabilen muhbirlere dolaylı insanların birbirine şüpheyle yaklaştığı ve gerçek düşüncelerini açıklamadıkları görülmüştür.²⁹

Muhaberatın, her şeyden hesap sorma hakkına sahip olduğu, ancak hiçbir kanunsuz işi için hesap vermediğini ifade eden yazar, bu geniş yetkilerinden dolayı pek çok kişinin muhaberata sadakatini ispatlamak için en ufak şeylerde bile başkaları hakkında raporlar tuttuğuna değinmiştir. Değinilen bu husus, romanın başkahramanı Sevsen’in bu mana-

²⁸ Halîfe, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî'l-medîne*, 153.

²⁹ Halîfe, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî'l-medîne*, 154.

daki faaliyetleriyle örneklendirilmiştir. Bir ara muhaberat için çalışan Sevsen, rejim aleyhine konuşan herhangi birini gördüğünde bunu hemen rapor ederdi.

“(Sevsen), Muhaberat araçlarının okulun etrafını sardığını ve bizzat kendisinin verdiği raporlar doğrultusunda öğrencinin gözaltına alındığını görünce büyük bir övünç duyuyordu. Polis ve askerlerin korkunç baskı ve ithamlarına maruz kalan gözaltındaki öğrenci de kendisini savunma adına ağlamaktan başka bir sığınağı yoktu. Böyle bir akıbeta maruz kalan kişi, şayet hapishanenin karanlık dehlizlerine gönderilmemişse de güvenlik şubesinde yaşadığı ağır travma sebebiyle okula döndüğünde ürkek ve ezik bir şekilde arkadaşlarından kaçır ve duyduğu konuşmaları paranoyak bir ruh haliyle yorumlardı.³⁰

Suriyelilerin rejim ve muhaberat korkusu öyle bir noktaya çıkmıştı ki, 10 Haziran 2000 yılında Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad öldüğünde televizyonda yapılan duyurulara ve düzenlenen cenaze merasimlerine rağmen bazılarının bu ölüme inanmadığını ve bunun sinsi bir plan olduğunu ifade eden yazar, romanın başkahramanlarından annenin bu anlamdaki düşüncelerine işarette bulunmuştur. Başkanın öldüğünü söyleyen çocuklarını ve komşularını aptallıkla nitelendiren anne, aslında dost ve düşmanlarını görmek adına bunu bizzat başkanın tertip ettiği bir tuzak olduğunu ve bu tuzaktan uzak durmaları gerektiğini söylemiştir.³¹

Romanın pek çok yerinde Muhaberatın baskı, işkence, fişleme vs. olumsuz uygulamalarına değinen yazarın bu konudan kendisinin de ciddi anlamda mustarip olduğu izlenimini uyandırmaktadır.³²

³⁰ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî'l-medîne*, 133.

³¹ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî'l-medîne*, 193.

³² Suriye istihbaratının 2011'de patlak veren iç savaş sonrasında da son derece etkili olduğu yine Suriye iç savaşını konu edinen Mehâ Hasen'in *Umti sabâhan eyyetuhe'l-harb* romanında işlenmiştir. Konu hakkında ayrıntı için bk. Adnan Arslan, “Bir Devrimin Fetal Ölümüne İlişkin Otopsi Raporu: Mehâ Hasen'in Umti sabâhan eyyetuhe'l-harb Romanı”, *Jasss*, 70 (Sonbahar I 2018).

3.4. Rüşvet

Baas askeri darbesinden sonra rejim görevlilerin Suriye’de sık sık yaptıkları sorumsuz işlerden birisinin de rüşvet olduğunu belirten yazar, bu temaya romanın birçok yerinde yer vermiştir. Söz konusu darbeden sonra yargının sağlam bir şekilde çalışmadığına, mahkemelerin yaptırım gücünün kalmadığına ve kimsenin kanunlara riayet etmediğine işaret eden yazar, rüşvet alma suçuna en alt seviyedeki memurdan en üst seviyedeki memura kadar birçok kişinin karıştığını dillendirmiştir.

Yazar, uzun bir süre memleketi olan Halep’ten uzak kalan romanın kahramanı Raşid’in 2000’li yılların başında Halep’e döndükten sonra dikkatini çeken anarşizm, kural tanımama ve polislere rüşvet vererek işini yürüten suçlularla ilgili izlenimini³³ şu ifadelerle dökmüştür:

“...Şehrin gerçek resmi kendisine göründü: Anarşizm, gece boyunca yerel türküleri çalan teyplerin zırlıtısı, kadınları dikizleyen gençler, - kendilerini gözmezden gelmeleri ve tutuklamamaları karşılığında - gece dolaşan polis devriyelerine rüşvet veren katiller.”³⁴

314
OMÜİFD

Suriyelilerin neredeyse her alandaki talepleri için yöneticilere rüşvet vermek zorunda kaldıklarından, rüşvet vermeyenlerin ise resmi ve gayri resmi pek çok işlerinin aksadığı ve sıkıntıyla karşı karşıya kaldıklarından bahseden yazar, rüşvetin Suriye’de toplumsal büyük bir soruna dönüştüğüne işaret etmek istediği anlaşılmaktadır.

Suriyelilerin rüşvet vermek zorunda kaldıkları konuların başında resmi işlemler,³⁵ ticari faaliyetler³⁶ ve yukarıda kendisine işaret edildiği gibi yapılan bir suçun cezasından sıyrılma gibi konular gelmektedir. An-

³³ Romanın muhtelif yerlerinde Baas Rejimi dönemindeki baskı, anarşi, rüşvet vs. olumsuz uygulamalara değinen yazar, bu olumsuz uygulamaların sürekli arttığına, 2000’li yıllara gelindiğinde ise bunun tavan yaptığına vurgu yaparak 2011 yılındaki toplumsal ayaklanmanın arka planına işaret etmeye çalıştığı düşünülmektedir. Örnekte verilen bilgilerden rejimin siyasi suç olarak gördüğü konulara hassasiyetle yaklaştığı, adli konulara ise aynı hassasiyeti göstermediği anlaşılmaktadır.

³⁴ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî’l-medîne*, 232.

³⁵ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî’l-medîne*, 132.

³⁶ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihi hâzihî’l-medîne*, 78.

cak nadiren de olsa siyasi bazı suçlardan sıyrılmak için de rüşvet verildiği olmuştur.

Rüşvet alıp verme konusu yazarın *Lâ sekâkine fî matâbihi hâzihi'l-medîne* adlı romanının objektifine şu ifadelerle yansıdığı görülmektedir:

“Elinde olmadan yanında bulunan yerel gazeteyi açıp rejimi ve askeri yönetimi kontrolüne almış olan başkanı öven köşe yazılarını okumaya başladı. O sırada diğer şahsın herhangi bir tutuklama ve işkenceye maruz kalmadığını anladı. Çünkü mobilya mağazası bulunan amcası onu kurtarmak için gizli olarak bazı girişimlerde bulunmuş, şube müdürü ve yanındaki polislere rüşvet olarak ceviz ağacından yapılmış üç adet yatak odası takımını vermiş. O polisler de başkana hakaret ettiği iddiasıyla arkadaşları tarafından aleyhine düzenlenen asılsız raporu sümen altı etmişler. Bunun üzerine o da, soruşturma sonunda üzerinde “Ben, başkanın yönetim anlayışını olumlu buluyorum.” yazılı bir kâğıdı imzalayıp serbest kalmış.”³⁷

2011 yılındaki halka ayaklanmasının gerekliliğini ima etmeye çalıştığı düşünülen yazarın, Baas rejiminin uygulamalarını eleştirerek onların döneminde kanunların geçerliliğini kaybettiğine, hukukun rafa kaldırıldığına ve devlet mekanizmasının denetimsiz kaldığına; bunların da rüşvet, kötü yönetim ve keyfi uygulamalara yol açtığına işaret etmiştir.

3.5.Göç Etme

Yazar, 1963 Baas askeri darbesinden sonra Suriye’de yaşanan baskı, içkence, infaz, kötü yönetim, yolsuzluk, hukuksuzluk, özgürlüklerin kısıtlanması, hizmetlerin aksatılması, keyfi uygulamalar, kutuplaşmalar ve haksız soruşturmalar pek çok kişiyi canından bezdirdiğinden ve büyük bir umutsuzluğa sevk ettiğinden bahsetmektedir.

Ülkelerinin siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi eski parlak günlerine geri dönme noktasında umutsuz olan bazı Suriyelilerin daha güzel, müreffeh ve konforlu bir hayat için şansını dışarıda denemeye yöneldiği görülmektedir. Bu düşünceyle hareket edenlerin başta Avrupa olmak

³⁷ Halife, *Lâ sekâkine fî matâbihi hâzihi'l-medîne*, 55.

üzere Arap ülkeleri, Amerika ve diğer başka ülkelere göç ettiklerine değinen³⁸ yazarın bu manada yeterli oranda örnek vermediği ve konuyu dramatize etmediği görülmüştür.

Darbeden sonraki dönemlerde Suriye'nin içine girdiği kaotik ortamda geleceğini göremediği düşünülen ve bu anlamda şansını başka ülkelerde denemek isteyenlerden biri de romanın başkahramanı olan Sevsen'in babasıdır. Sevsen'in babası, evli ve dört çocuk babasıdır. Demiryollarında memur olarak çalışan bu şahıs, darbeden önce evinde ve çevresinde gayet mutlu işinden memnun bir şekilde hayatını sürdürmektedir. Ancak Baas darbesinden sonra Suriye'de artık kalamayacağını, bu sebeple gelişmiş batı ülkelerinden birine gitmeyi düşünür. Tam da bu sırada arkeolojik bilimsel çalışmalar için Suriye'ye gelmiş Îlînâ adındaki bir Amerikalı kadınla tanışır. Zamanla onunla daha sıcak ilişki kuran Sevsen'in babası, mutsuz yaşamını ve ailesini geride bırakarak onunla evlenip Amerika'ya gider.³⁹ Değinen bu anekdot râvînin ifadeleriyle yazarın *Lâ sekâkîne fi matâbihî hâzihi'l-medîne* adlı romanına şu betimlemelerle yansıdığı görülmektedir:

“Babamın yolculuk öncesi endişeli yüzünü hatırlıyorum. Dönmemek üzere bizi terk eden bir babamın son çehresiydi. Babam, geceleyin yatağından kalkar, evin avlusunda sigarasını içerken derin düşüncelere daldı. Suriye'nin düzelmesiyle ilgili artık hiçbir umudunun kalmadığını ve güzel bir hayat için Îlînâ'nın son fırsatı olabileceğini düşünüyordu. Şayet burada kalacak olursa bu sıkıntılı hayat için bile Baas partisine ve Başkana sürekli yavşaklık yapması gerektiğini biliyordu. Îlînâ'yla Amerika'ya gitmeye karar vermiş olan babam, arkadaşlarıyla vedalaştı ve tapu dairesine gidip mehrin son taksiti olarak bir arsayı annemin adına tapuladı. Tüm işlerini hallettikten sonra trene yetişmek için saat beşte evden ayrıldı. Annem onu bu düşüncesinde vazgeçirmek için herhangi bir şey yapmadı. Odaya gidip babamın kendisine yazıp yastığının yanına bıraktığı kâğı-

³⁸ Halife, *Lâ sekâkîne fi matâbihî hâzihi'l-medîne*, 47-125.

³⁹ Memur olduğundan dolayı standart bir gelire sahip olan babamın ülkesini ve ailesini neden terk ettiğine yeterince değinmeyen roman, okurun sorularına tatminkâr cevaplar vermediği gibi, bir aileyi dağıtacak mizaçta olan Amerikalı kadının kötü karakterine yer vermemekle kahramanları tanıtmada da yetersiz kalmıştır.

dı sessizce okudu. Halep şehir merkezine ulaşan babam, öğlenleyin Bârûn otelinde İlnâ'yla buluştu sonra da gidip lokantada yemek yediler. Üç gün sonra da bir daha dönmemek üzere Amerika'ya gitmek için Şam'a hareket ettiler.”⁴⁰

Verilen bu örnekte yuvasının dağılacağını ve dört çocuğunun sorumluluğuyla baş başa kalacağını bildiği halde kadın, gitmemesi için kocasını niçin ikna etmeye çalışmadı, aralarında başka sorunlar mı vardı? Yoksa aristokrat bir aileden geldiği için kocasına yalvarmayı kendisine yediremedi mi? İşte zihne takılan bu soruları cevapsız bırakan roman, bu anlamda bazı eleştirilerle karşı karşıya bulunmaktadır.

Askeri darbeden sonra yönetimi devralan Baas rejimin sebep olduğu düşünülen kaotik durum nedeniyle diğer din mensupları da, Müslümanlar gibi bu durumdan rahatsız olmuş ve bu sebeple Suriye'den ayrılmıştır. Bu anlamda Kanada'ya göç etmiş olan romanın kahramanlarından Hristiyan dinine mensup Pôlis örnek olarak gösterilmiştir. Daha güzel bir hayat için Suriye'yi terk eden Pôlis, Kanada'ya yerleştikten sonra Suriye'de kalan eşi İmîl'yi de yanına çağırıyor. Karısına gönderdiği mektupta Kanada'ya yerleşme nedeniyle ilgili olarak şöyle diyor:

İnsanlar için mukadder olan ölüm, bugün Halep için de gerçekleşmiş. Her anlamda büyük sorunlarla boğuşan ve bu sorunların çözümünü ufukta bile gözükmeyen bu şehirde artık yaşayamam. Öte yandan ölümün kol gezdiği bu kirli şehirde çocuk büyütme de mantıklı değildir. Bir taraftan askerlerin baskısı diğer taraftan kiliseye gidemeyişimi problem görüp bana sıkıntı oluşturan papazlar bu şeylere daha fazla dayanamayacağım.⁴¹

Burada sadece Pôlis örneğine değinerek göç temasını istenilen maddada çeşitlendiremeyen yazarın satır aralarında Suriye iç savaşında Halep'in yaşadığı yıkım ve diğer din mensuplarının rejimin baskısının yanında yaşadıkları sıkıntılara işaret etmek istediği düşünülmektedir.

Öte yandan Baas rejiminin yönetime geçmesinden sonra Suriye'de olumlu bir gelecek göremeyen birçok kişinin batı ülkelerine gittiğine de

⁴⁰ Halife, *Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihî'l-medîne*, 34-35.

⁴¹ Halife, *Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihî'l-medîne*, 46-47.

ğinen yazarın geride kalan akrabalarının durumu hakkında verdiği bilgilere bakıldığında birçoğunun çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya kaldığı, ailelerinin parçalandığı ve başsız kalan çocukların kötü yollara saptığı görülmüştür. Böyle bir akibete tam anlamıyla maruz kalanlardan birisinin de romanın başkahramanı olan Sevsen'in ailesidir. Nitekim Sevsen'in babası, eşini ve çocuklarını Suriye'de bırakıp Amerikalı sevgilisiyle Amerika'ya gittikten sonra bu ailenin çok büyük sıkıntılarla karşı karşıya kaldığı, birlikteliklerinin ortadan kalktığı, huzurlarının kalmadığı, çocukların rotalarını kaybedip fuhuş, uyuşturucu ve benzeri kötü şeylere yöneldikleri görülmüştür.

Sonuç

Çalışmamıza esas teşkil eden romanın siyaset, tarih, kültür ve hayatı çepeçevre saran pek çok etkenin toplumda bıraktığı bir izdüşümü vardır. Bu izdüşüm de topluma karşı tutulmuş bir ayna olarak görülmektedir. Bu aynayı da elinde tutan kişi, roman yazarından başkası değildir. İçinden çıktığı toplum için böyle bir kültürel sorumluluk hissedip ona göre hareket edenlerden biri de Suriyeli Yazar Hâlid Hâlîfe'nin olduğu görülmektedir. *Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihi'l-medîne* adlı romanıyla Suriye iç savaşının tarihsel arka planına inmeye çalışan Hâlîfe, Baas rejiminin iktidarı boyunca sosyal, siyasal ve hukuki anlamda yapmış olduğu antidemokratik icraatlarına değinerek 2011 yılında Suriye'de başlayan rejim aleyhtarı gösterilerin ne denli meşru ve gerekli olduğunu savunmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda Baas rejimin yönetime geldiği 1963 yılından beri Suriye halkına karşı yapmış olduğu baskılara değinen Hâlîfe, bu kapsamda, Baas rejimi tarafından yapılan baskı, işkence, rüşvet, kötü yönetim ve bunların neden olduğu göçe değinmiştir.

Rejim aleyhtarı mücadelenin haklılığını ortaya koymak için rejimin iktidarı boyunca yapmış olduğu antidemokratik faaliyetlerinin sadece bir bölümüne değindiği görülen Hâlîfe'nin rejimin olumsuz faaliyetlerine daha fazla yermemesi romanın temasını zayıf bırakmıştır. Romanın teması gibi tekniğini de güçlendiremeyen Hâlîfe'nin bu manada anlatımı çeşitlendiremediği ve genellikle III. tekil kipini kullandığı bunun da anlatımı güçsüz bıraktığı görülmüştür. Modern roman tekniği kapsamında

romanın olay örgüsünü gevşek bırakan Hâlîfe, bu tekniğiyle romanın epizotları arasında mantıksal bağların kurulmasını güçleştirmektedir.

Yaptığımız bu akademik çalışma; Baas rejiminin iktidara geldiğinden beri toplumsal infial yaratan ne tür uygulamalarda bulunduğu, bu uygulamaların Suriye iç savaşına giden süreci nasıl hazırladığına ve bunların ilgili romanda ne şekilde kurgulandığına hassasiyetle değinmiştir. Sözü edilen romanın perspektifinde Suriye iç savaşının dününe ışık tutan bu çalışma, başta Türkiye olmak üzere birçok ülkeye dağılmış olan Suriyeli-lerin ne denli sıkıntılı bir süreçten geçtiklerini de gözler önüne sermiştir. Aynı şekilde Suriye'de öteden beri yaşanan sıkıntılara yer veren bu çalışma, Suriyeli sığınmacıların durumlarının farklı açılardan anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Abdüsselam Haydar, Ramazan. "Sevrâtu'r-rabî'i'l-Arabî ve mustakbelü'n-nizâmî's-siyâsî'l-Arabî". Mecelletü'l-Câmî'ati'l-Esmeriyye, 24 (Ocak 2018).
- Altundeğer, Nurettin - Yılmaz, M. Ertuğrul. "İç Savaşın Bölgesel İstikrarsızlığa: Suriye Krizinin Türkiye'ye Faturası". Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 21/1 (Mart 2016).
- Arslan, Adnan. "Bir Devrimin Fetal Ölümüne İlişkin Otopsi Raporu: Mehâ Hasen'in Umti Sabâhan Eyyetuhe'l-Harb Romanı". Jasss, 70 (Sonbahar I 2018): 531-545.
- Ataman, Muhittin. "Suriye'de İktidar Mücadelesi: Baas Rejimi, Toplumsal Talepler ve Uluslararası Toplum". Seta, 2012. Rapor No: 6. http://file.setav.org/Files/Pdf/20121126132435_setasuriye_de_iktidar_mucadelesi.pdf.
- Bevvâbe. "Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihî'l-medîne dımne efdali rivâyâtin müterceme". Erişim: 10 Ekim 2018. <https://www.albawabhnews.com/2304791>.
- Canyurt, Dilek. Çok Katmanlı Toplumlarda Demokrasi: Suriye Örneği. Doktora Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2018.
- Christopher, S. Chivvis - Martini, Jeffrey. Libya be'de'l-Kaddâfi 'iberun ve te-de'iyâtün li'l-müstakbel, Boston: Rand Corporation, 2014.
- Doğan, Gürkan - Duran, Bülent. "Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme". Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 15 (Haziran 2012).
- Fevvâz Yusuf Cebr, Zâfir. Eseru sevre samseti ve 'işrîne yenâyir kânûn Sâni el-Misriyye 'alâ kadîyyeti'l-Filistiniyye. Yüksek Lisans Tezi, en-Necâhu'l-Vatânî Üniversitesi, 2013.

- Halîfe, Hâlid. Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihi'l-medîne. Beyrut: Dâru'l-Âdâb, 2013.
- Hivâru'l-Mutemed. "Rivâye Hâlid Halîfe - Lâ sekâkîne fî matâbihi hâzihi'l-medîne- rivâyetü'l-haybeti ve'l-'âr". Erişim: 10 Kasım 2018. <http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=408513&r=0>.
- Hüseyn, Dâriyâ. Men huve Nureddin el-Atâsî?. Erişim: 24 Kasım 2018. <http://sdusyria.org/?p=18645>.
- Îmân, Bin Kaddûr. el-Vechu'l-aher li'l-'avleme "er-rabî'u'l-'arabî inmûzecen". Yüksek Lisans Tezi, Ebû Bekir Belkayed Üniversitesi, 2014.
- Kışlakçı, Turan. Arap Dünyası Hangi Romanları Okuyor. Erişim: 9 Ekim 2018. <http://turankislakci.com/tr/arap-dunyasi-hangi-romanlari-okuyor/227>.
- Kocak, Konur Alp. "Mısır: Demokratikleşme Yolunda İki Adım İleri Bir Adım Geri". Yasama Dergisi 8/23 (Ocak 2013): 5-53.
- Koşar, Orçun. Suriye İç Savaşı'nda Türkiye'nin Kazanımları ve Kaybedimleri. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2017.
- Mevk' Alî el-Atâsî. er-Reîsu's-Sûrî Doktor Ahmed Nureddin b. Muhammed Ali b. Fuâd b. Ahmed b. Muhammed Saîd el-Atâsî. Erişim: 24 Kasım 2018. <http://www.alatassi.net/view.php?action=article&id=56>.
- Ortadoğu Araştırmaları Merkezi. "Cisru'ş-Şuğur ve Hama Katliamları: Suriye Rejimi Ne Yapmak İstiyor". Erişim: 9 Ekim 2018. <http://orsam.org.tr/tr/cisru-el-sukur-ve-hama-katliamlari-suriye-rejimi-ne-yapmak-istiyor/>.
- Özkoç, Özge. Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği İç ve Dış Politika (1943-1991). Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Sandıklı, Atilla - Semin, Ali. "Bütün Boyutlarıyla Suriye Krizi ve Türkiye". Bilgesam 2012. <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-227-2014090440butun-boyutlariyla-suriye-krizi-ve-turkiye.pdf>.
- Telci, İsmail Numan. Mısır: Devrim ve Karşı Devrim, İstanbul: Seta Kitapları, 2017.
- Uzun, Hakan. Suriye İç Savaşı Aktörlerinin Ağ Bağ Teorisi Yöntemiyle İncelenmesi. Ankasam İşlevsel Çalışmalar, 2016. <https://slidex.tips/download/surye-savai-aktrlernn-a-ba-teors-yntemyle-ncelenmes>.
- Wikipedia. "Medîhu'l-kerâhiyye". Erişim: 10 Ekim 2018. https://ar.wikipedia.org/wiki/مديح_الكراهية.
- Wikipedia. "Hâlid Halîfe". Erişim: 10 Ekim 2018. https://ar.wikipedia.org/wiki/خالد_خليفة.
- Yılmaz Şahin, Türel. "Suriye'de Baas Yönetimi". Mülkiye Dergisi 35/272 (2011)
- Yılmaz, Muzaffer Ercan. "Kaddâfi Sonrası Libya'da Siyasi Dönüşüm". Akademik Ortadoğu Dergisi 7/1 (2012).

